

Трачук К. В.

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

ORCID ID: 0000-0002-0057-4464

КОТЕГОРІЯ КОНЦЕПТУ У ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглядається, як термін «концепт» виступає посередником між культурою та мовою. Визначено різницю між концептом та значенням слова. Хоча концепти та значення слова пов'язані, вони відображають різні аспекти мовного і когнітивного функціонування. Концепти формують сприйняття світу, тоді як значення слова відносяться до його мовного використання. Концепт є когнітивною структурою, яка відображає сприйняття і розуміння світу. Він виникає через класифікацію, організацію, асоціації та взаємозв'язки ідей та об'єктів. Концепти можуть бути універсальними або специфічними для певних культур. З'ясовано, що цей термін є не лише лінгвістичним, а й широко поширеним у фольклористичних дослідженнях, оскільки концепт є своєрідним медіатором між культурою і мовою, а фольклор, реалізуючись у мові, є виявом культурних практик людської спільноти. Термін «концепт» став популярним у фольклористичних дослідженнях, починаючи з початку XXI століття. Цей термін найперше використали у дослідженнях архаїчного фольклору, зокрема, таких як концепт «поганої смерті», а також у працях, присвячених сучасній усній народній творчості. Серед сучасних дослідників, які використовують категорію «концепт» відзначимо праці О. Івановської, Л. Мушкетик, О. Микитенко. Концепти є складовими частинами «значущих для культури смислів», які можуть бути виражені різними способами, включаючи вербальні. Найпоширенішими формами їх вираження є мотив, етноконстанта, образ-символ, фольклорний троп (епітет, метафора, порівняння). Розкривається, як концепт «багатство» пов'язаний з уявленням про чистоту житла та реалізується у ряді прикмет, повір'їв, обрядових дій.

Ключові слова: концепт, фольклор, народна культура, національна ідентичність, обрядовий фольклор, ментальність.

Постановка проблеми. Концепт – це ментальний модуль свідомості, що діє як посередник між культурою та мовою. У процесі свідомості культурна інформація попадає, фільтрується, обробляється, систематизується і втілюється у формі концепту. Цей концепт відповідає за вибір мовних інструментів для ефективного спілкування з огляду на конкретну комунікаційну мету.

Збірність знаку, образу і символу формує уявлення про концепт та сприяє його розумінню. Важливо відрізнити концепт від значення слова, оскільки «концепт» виникає в результаті когнітивної діяльності, тоді як значення визначається мовним контекстом.

Концепт є когнітивною структурою, яка відображає сприйняття і розуміння світу. Він виникає через класифікацію, організацію, асоціації та взаємозв'язки ідей та об'єктів. Концепти можуть бути універсальними або специфічними для певних культур.

Використання поняття «концепт» має значний потенціал для досліджень у галузі фольклористики, адже концепт є своєрідним медіатором між культурою і мовою, а фольклор, реалізуючись у мові є виявом культурних практик людської спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Починаючи з початку XXI століття, термін «концепт» став популярним у фольклористичних дослідженнях, спрямованих на розкриття походження та основних складових архаїчного фольклору, таких як концепт «поганої смерті» [17], а також у дослідженнях сучасної усної народної творчості. Зміст та розміри народної традиції змінилися на рубежі XIX–XX століть, що призвело до значущих генеалогічних та прагматичних змін у творах. Цей процес пов'язаний з новим етапом розвитку фольклорних знань. Про цю стадіальність фольклорного процесу, особливо виділену на початку XX століття, писав Віктор Петров. Українські та зарубіжні дослідники фольклору

(С. Грица, В. Буряк, Р. Кирчів, О. Панченко, О. Бріцина та інші) подальше звертають увагу на цю особливість, і їх дослідження присвячені різноманітним аспектам обрядового та необрядового фольклору, епічного та ліричного фольклору, а також «постфольклору», діахронним впливам на їх поетику та функції.

Формулювання цілей статті. Метою статті є показати високий дослідницький потенціал використання поняття «концепт» у фольклористиці, переваги, здобутки та перспективи такого підходу.

Виклад основного матеріалу. Фольклорна наука досліджує різноманітні аспекти народної творчості, а в ході таких досліджень використовуються різні терміни для аналізу і роз'яснення феноменів фольклору. Один з таких термінів – «концепт», який в сучасних міждисциплінарних дослідженнях є важливим інструментом для розуміння і аналізу різних явищ з погляду різних наук, включаючи гуманітарні, соціальні і природничі науки. У фольклористичних дослідженнях концепт виконує ключову роль, оскільки він дозволяє аналізувати і тлумачити народні твори з різних точок зору.

Використання концепту сприяє розкриттю глибинних значень фольклору, розумінню символічних кодів та образів, а також дозволяє виявити основні теми та проблеми, що виникають у народних творах. Вираження концепту через атрибутивну форму включає в себе прикріплення певних ознак або характеристик до концептуальних ідей або відчуття, навіть якщо ці ознаки зазвичай не є його безпосередньою частиною. Цей підхід допомагає надати концепту більш конкретний або образний характер через використання атрибутів, що асоціюються з ним.

Фольклорний концепт, також характеризується як ментальна структура для збереження та передачі традиційних культурних значень, є однією із частин загального концепту. Він може відрізнитися від загальнокультурного концепту на рівнях образності та ціннісних аспектів, оскільки, за словами Лесі Мушкетик, завжди «має виражену оцінну полярність» [16]. Фольклорний концепт входить у сферу поняття семантичного концепту. Порівняння різних семантичних концептів у людському мисленні, навіть якщо вони великою мірою не пов'язані, призводить до утворення метафори, яка, з точки зору сучасного мовознавства, є не лише семантико-синтаксичним виразом мови, але також певним видом пізнавального процесу [14].

Враховуючи позиції різних дослідників, слід підкреслити, що фольклорний концепт – це складна одиниця, яка перетинає кілька рівнів і не обмежується мовною системою в узагальненому розумінні. Використання терміну «концепт» дозволяє розглядати фольклор як систему, що виходить за межі жанрового контексту. Це допомагає розуміти його як наджанровий елемент у репертуарі та суспільній свідомості учасників фольклорної традиції. Фольклор не лише виражається мовою, а й має визначений зміст і значення в матрицях суспільної свідомості, не обмежуючись лише структурними особливостями різних жанрів.

Сучасне вивчення фольклорної традиції включає в себе чотири основних аспекти: «субстанціональний», «структурний», «технологічний» і «прагматичний». Перший аспект визначається змістовими характеристиками, такими як світогляд, концепти, символи та образи. Другий аспект відноситься до морфологічної організації текстів, які складають фольклор. Третій аспект описує спосіб комунікації, зберігання, передачі та відтворення повідомлень. Четвертий аспект відбиває специфіку функціонування фольклору [2].

У вітчизняній фольклористиці термін «концепт» застосовується, коли в канонічних жанрах народної творчості виявляють універсальну семантику бінарних протиставлень, таких як добро/зло, небо/земля, воля/неволя, багатство/бідність, праця/лінь, сталий/мінливий, життя/смерть тощо.

У фольклорі, за словами О. Івановської, загальна сутність значень має більше ваги, ніж конкретні образи та відчуття. Вона підтримує ідею, що термін «концепт» знайшов своє вживання в фольклористиці, де він позначає основне значення, що об'єднує різні фольклорні символи [12]. Цей термін є корисним, коли досліджуються трансформації міфологічних протиставлень, наприклад, хаос і космос, які в українській культурній традиції зберігають статус універсального культурного коду [16]. Термін «концепт» широко використовується в дослідженнях епічних творів.

Одна із ключових дослідниць, Л. Мушкетик, використовує цей термін у своїй монографії «Людина в народній казці Українських Карпат: на матеріалі оповідальної традиції українців та угорців» (2010). У своїх дослідженнях, вона аналізує казкові наративи та виокремлює фольклорні концепти «доля», «життя» і «смерть», які, на її думку, висвітлюють основні онтологічні уявлення людини. Особливо цінними є висновки дослід-

ниці щодо тенденції психологізації в сучасному казковому епосі [16].

У ліро-епосі середини ХХ століття, дослідники також відзначають взаємопов'язані концепти, які утворюють семантично споріднений блок, відомий як концептосфера або «мережа концептів» (за визначенням О. Микитенко). Наприклад, у повстанському фольклорі можна виділити такі взаємопов'язані поняття, як «Батьківщина», «війна», «ворог», «молитва», «степ», «воля», при цьому «воля» порівнюється із амбівалентним образом «сонця» [12].

Підсумовуючи наявні визначення та враховуючи невирішені питання, пов'язані з теоретичним обґрунтуванням природи концептів, яке залежить від різних підходів до вивчення фольклору, свідомості, мови і філософії, найбільш доцільним є наступне визначення терміна. Таким чином, «фольклорний концепт» можна визначити як сталу складову фольклорної свідомості, що виявляється вербально через основне слово та інші структурно-семантичні форми, і сприяє розкриттю ієрархії цінностей і різних аспектів життєвого досвіду, включаючи мовну, естетичну, сенсорну, релігійну і гендерну сфери.

Оскільки концепти є складовими частинами «значущих для культури смислів», які можуть бути виражені різними способами, включаючи вербальні, то їх можна виразити через різноманітні форми, такі як: 1) мотив чи мотивема (у сюжетно-мотивних комплексах); 2) етноконстанта (сталі вирази, формули); 3) символічний образ (образ-символ); 4) художній виразовий засіб (епітет, метафора, порівняння).

У фольклорі вербальна форма концепту використовується для створення живих, образних та емоційно насичених виразів. Вона використовується для передачі цінностей, традицій і уявлень народу через різні літературні жанри і мовні засоби.

Акціональна форма концепту передає його через дії, події та вчинки, що допомагають відтворити концептуальні ідеї та поняття, пов'язані з концептом. Цей підхід ґрунтується на використанні життєвих ситуацій і подій, які допомагають передати концептуальні значення.

Так, для прикладу, повір'я щодо порядку та чистоти в домі можуть відображати різні концепції багатства, які засновані на культурних та соціальних віруваннях. Чистота в домі пов'язана з обрядодіями, що мають на меті примножити багатство. Вони можуть включати молитви, заклинання або символічні дії, які забезпечують

очищення простору від небажаного впливу та привертають благополуччя. Однак є й повір'я, які наносять заборону на виконання тої чи іншої дії, з метою вберегти достаток вдома від злих духів.

У розповідях, отриманих від наших респондентів, знаходимо згадку про те, як правильно зберігати віник, як та коли його краще купувати та що не можна робити з ним: «Щоб велися гроші, треба віник у хаті тримати обов'язково навпаки, догори оце, що підмітати» [7].

Важливим повір'ям є заборона на приймання віника в подарунок: «Знаєш, що мітлу не можна приймати в подарунок? То або тобі хтось хоче свої злидні передати або яку ше біду» [8]. З придбанням цього атрибуту також знаходимо у наших записках таке повір'я: «моя бабця казала, що вони мітлу, ну колись не купували, а той, ну з гілочок всяких робили, розумієш. Ну і бабця казала, що вони як йшли ламати гілочки, то тільки на молодий місяць. І там вони шось говорили коли ламали. Здається як місяць росте так хай достаток росте. Ну не буду брехати, я не пам'ятаю. В нас того нема вже. Пішов в магазин і купив, а от тоді таке робили» [9].

Поняття концепту відповідає уявленню про ті значення, якими користується людина у своєму мисленні. Ці значення відображають зміст знань, досвіду, результатів людської діяльності і процесів вивчення світу. Тому можна стверджувати, що термін «концепт» є синонімом до терміну «сенс» або «смысл». Іншими словами, концепт – це те, що надає сенс слову [18].

На підтвердження цього хочемо навести приклад, що повір'я часто пов'язані з використанням символів або предметів, які вважаються символами багатства. Люди стверджують, що «чистота та правильні обряди забезпечують багатство та благополуччя в домі» [10].

Важливим повір'ями у підмітанні дому є також як так коли правильно підмітати в домі: «Потім підлогу можна не підміт...не підмітати вечером, тоді в хаті будуть гроші, так говорять» [11]. В цьому контексті пора доби є атрибутивною формою вираження концепту багатство.

Варіативність цього повір'я простежується і в тому, що діяла заборона на підмітання в конкретні дні: «мама ніколи не підмітала в понеділок і п'ятницю, бо казала що не можна, гроші і достаток виметеш. Ну і в неділю теже, то ж взагалі в неділю нічого не робилось» [4].

Багато лінгвістів розрізняють три складові у структурі концепту: понятійний, образний і ціннісний аспекти. Основою для формування

концепту служить лише те явище, яке стає об'єктом оцінки. Це означає, що для того, щоб оцінити певне явище, людина має проаналізувати його особистим чином, і саме цей процес є моментом виникнення концепту в свідомості носія мови і культури. Поза ціннісною складовою, концепт включає в себе понятійний та образний компоненти.

Понятійний компонент формується на основі фактичної інформації про реальний або уявний об'єкт, який стає основою для концепту. Поняття є сукупністю суджень, де формулюються характеристики досліджуваного об'єкта, і ядром цього є загальні та суттєві характеристики. Це специфічне уявлення про предмет або явище, на яке носії культури реагують подібно.

Образний компонент пов'язаний з тим, як люди сприймають дійсність. Це включає в себе використання слів чи висловів у переносному значенні, які відрізняються виразністю, емоційною забарвленістю та живучістю. Сюди відносяться метафори, метонімії, епітети та інші лінгвістичні засоби, які надають мовним виразам виразність і змістовність [1].

Аналіз фольклору не може обмежуватися лише моделями дослідження записів з минулого, як стверджує Оксана Лабашук у своєму дослідженні «Українська примовка: структура, побутування, функції». Тому важливо досліджувати живий фольклорний текст [15].

В деяких культурах вірять, що чистота та організованість домашнього простору сприяють матеріальному багатству та благополуччю. Повір'я можуть стверджувати, що прибирання та систематичне розташування предметів у домі сприяють залученню достатку в домі та відповідному розподілу багатства.

Тому, у наших розвідках Знаходимо також такі згадки про підмітання: «Гроші щоб велися, то треба підмітати підлогу не до порогу, а від порогу, щоб не вимести з хати гроші чи добро» [9]. Так, можемо визначити, що віник відіграє важливу роль в забезпеченні достатку. Також, слід зазначити, що в вище згаданому віруванні символом збереження достатку є також поріг, з яким знаходимо такі вірування: «мені колись розказували, що не можна передавати через поріг ні гроші, нічого не можна передавати через поріг» [5], «я любила на порозі в селі стояти, ну став собі і дивишся на природу. Йооой, як то баба кричала на мене: «заберись з порогу, ше ми корова не здохла». Ніби через той поріг корова зашпортається (сміється). Та не можна було на порозі стояти, бо то до втрати достатку в домі» [3].

У фольклорних дослідженнях із загальної перспективи теоретичного аспекту, концепт «багатство» представляє собою ключовий елемент аналізу культурних символів та міфів. Він відображає спосіб, яким суспільства інтерпретують і втілюють поняття багатства, надаючи йому символічне значення.

Висновки. Категорія концепту у фольклорних дослідженнях відіграє важливу роль і має глибокі зв'язки з іншими науками, такими як антропологія, етнологія, соціологія та культурологія. У народній культурі концепт найчастіше реалізується через вербальний та акціональний компоненти. Одним з виявів концепту «багатство» є уявлення про чистоту житла. Таким чином концепт «багатство» реалізується через мікроконцепт «чистота». Вербальна та акціональна реалізація концепту проявляється у ряді прикмет, повір'їв, обрядових дій, таких як маніпуляції зі сміттям, віником тощо.

Список літератури:

1. Wierzbicka A. Semantics, Culture, and Cognition. Universal Human Concepts in Culture Specific Configurations. New York: Oxford University Press. 1992. 487 p.
2. Wierzbicka A. Understanding others requires shared concepts. Pragmatics and Cognition. 2012. № 20 (2). P. 356–379.
3. Запис: від Д.О.С., м. Козова
4. Запис: від Б.О.А., с. Таурів, Тернопільська обл.
5. Запис: від К.Ю.В., м. Тернопіль
6. Запис: від Л.В.П., м. Тернопіль
7. Запис: від М.Ю.І., с. Зарожани, Чернівецька область
8. Запис: від П.В.Й., м. Тернопіль
9. Запис: від П.Л.Б., м. Тернопіль
10. Запис: від Х.В.І., с. Озерна, Тернопільської обл.
11. Запис: від Ч.О.Б., с. Соснів, Тербовлянського р-ну, Тернопільська область.

12. Івановська О. Український фольклор: семантика і прагматика традиційних смислів: підручник. Київ : Експрес-Поліграф, 2012. 335 с.
13. Івановська О. П. Український фольклор як функціонально-образна система суб'єктності: монографія. Київ : ЕксОб, 2005. 227 с.
14. Кузьменко О. М. Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн). Львів : Інститут народознавства НАН України, 2018. 728 с.
15. Лабашук О. Українська примовка: структура, побутування, функції. Тернопіль : Підручники і посібники, 2004. 154 с.
16. Мушкетик Л. Г. Людина в народній казці Українських Карпат: на матеріалі оповідальної традиції українців та угорців. Київ : ІМФЕ ім.М.Рильського НАН України, 2010. 320 с.
17. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Довкілля-К, 2006. 716 с.
18. Трачук К. В. Концепт «багатство» в зимовому циклі української календарної обрядовості. Закарпатські філологічні студії. 2014. № 26 (2). С. 302–307.

Trachuk K.V. CONCEPT CATEGORY IN FOLKLORE STUDIES: METHODOLOGICAL ASPECT

The article considers how the term of «concept» acts as an intermediary between culture and language. It has been defined the difference between the concept and the meaning of a word. Although the concepts and meanings of the word are related, they reflect different aspects of language and cognitive functioning. Concepts shape the perception of the world, while the meaning of a word refers to its linguistic use. A concept is a cognitive structure that reflects the perception and understanding of the world. It arises through the classification, organization, associations and relationships of ideas and objects. Concepts can be universal or specific to certain cultures. It is found that this term is not only linguistic, but also widespread in folklore studies, since the concept is a kind of mediator between culture and language, and folklore, being realized in language, is a manifestation of cultural practices of the human community. The term «concept» has become popular in folklore studies since the beginning of the 21st century. This term was firstly used in the study of archaic folklore, in particular, such as the concept of «bad death», as well as in works devoted to modern oral folk art. Among the modern researchers who use the category of «concept» we note the works of O. Ivanovska, L. Mushketyk, O. Mykytenko. Concepts are constituent parts of «culturally significant meanings» that can be expressed in a variety of ways, including verbal ones. The most common forms of their expression are motif, ethnoconstant, image-symbol, folklore trope (epithet, metaphor, comparison). It is revealed how the concept of «wealth» is associated with the idea of the cleanliness of housing and is implemented in a number of signs, beliefs, ritual actions.

Key words: concept, folklore, folk culture, national identity, ritual folklore, mentality.